

ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ, 1645-1840 (ΑΛΚΥΟΝΙΔΕΣ ΜΕΡΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ VI)

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΡΕΘΥΜΝΟ, 13-15 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2006

ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΡΑ

Μεταξύ 13 και 15 Ιανουαρίου 2006 έγινε στο Ρέθυμνο, στον φιλόξενο χώρο του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, το διεθνές οθωμανολογικό συμπόσιο *Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος, 1645-1840* (Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840). Πρόκειται για το έκτο συμπόσιο της σειράς *Αλκυονίδες Ημέρες στην Κρήτη* που ξεκίνησαν το 1991 η Ελισάβετ Ζαχαριάδου και ο Βασίλης Δημητριάδης και συνεχίζουν σήμερα ο Αντώνης Αναστασόπουλος με τον Ηλία Κολοβό, διάδοχοί τους στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης.

Λίγες περιοχές έχουν τόσο έντονη παρουσία στην ελληνική βιβλιογραφία όσο η Κρήτη· όμως η οθωμανική ιστορία του νησιού, με εξαίρεση τον τελευταίο αιώνα οθωμανικής κυριαρχίας, είναι σχεδόν άγνωστη. Η μοναδική μεγάλη συνθετική εργασία για την ενσωμάτωση της Κρήτης στην οθωμανική επικράτεια και τη θέση της στον ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό χώρο της ανατολικής Μεσογείου τον 17ο και 18ο αιώνα είναι το βιβλίο της Molly Greene που εκδόθηκε το 2000 στο Princeton με τίτλο *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean* (ελληνική μετάφραση: *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην ανατολική Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2005). Το συμπόσιο στόχευε στο να συμβάλει στη μελέτη

Η Ελένη Γκάρα διδάσκει Ιστορία στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

της Κρήτης και της ανατολικής Μεσογείου από τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης μέχρι την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, δίνοντας έναυσμα για περαιτέρω έρευνα και προσφέροντας έναν χώρο γόνιμης συζήτησης και αντιπαράθεσης απόψεων.

Τις εργασίες του συμποσίου άνοιξε ο γάλλος ιστορικός και μέλος του Collège de France Gilles Veinstein με μια ομιλία για τους κανουνναμέδες της Κρήτης και τη θέση τους στο οθωμανικό σύστημα δικαίου (*“Remarques sur les codes de lois ottomans de Crète”*). Οι κανουνναμέδες είναι κώδικες κανονισμών και ρυθμίσεων φορολογικού χαρακτήρα που συντάσσονταν συνήθως μετά από την κατάκτηση μιας νέας περιοχής. Στην περίπτωση της Κρήτης υπάρχουν δύο κανουνναμέδες, που χρονολογούνται ο πρώτος μετά την κατάκτηση των Χανίων (1645) και ο δεύτερος μετά την πτώση του Χάνδακα και την οριστική κατάκτηση του νησιού (1669). Ο δεύτερος αυτός κανουνναμές έχει την ιδιοτυπία ότι εγκαταλείπει το πλαίσιο του τιμαριωτικού συστήματος και επιχειρεί να ρυθμίσει το γαιοκτητικό και φορολογικό καθεστώς του νησιού αποκλειστικά στη βάση του ισλαμικού νόμου. Το ζήτημα είναι γνωστό και έχει απασχολήσει και στο παρελθόν την έρευνα. Ο Veinstein στην ομιλία του ανέλυσε το πώς ακριβώς εντάσσονται στο οθωμανικό σύστημα δικαίου οι δύο –τελείως διαφορετικοί μεταξύ τους– κανουνναμέδες της Κρήτης. Τόνισε επίσης τις επιπτώσεις της εφαρμογής των ρυθμίσεων του δεύτερου κανουνναμέ στις αγροτικές σχέσεις, καθώς με την απόδοση δικαιωμάτων πλήρους ιδιοκτησίας στους κατόχους τους οι αγροτικές γαίες μπορούσαν πλέον να γίνουν αντικείμενο αγοραπωλησίας και οι κλήροι να κατατμηθούν. Ο Veinstein, τέλος, συνέδεσε τη σύνταξη του κανουνναμέ με το προσωπικό ενδιαφέρον και την επιρροή του μεγάλου βεζίρη και κατακτητή του Χάνδακα Φάζιλ Αχμέτ πασά Κιοπρουλού, ο οποίος προερχόταν από τις τάξεις των νομομαθών και συνδεόταν με το ισλαμικό φονταμενταλιστικό κίνημα των καντιζαντελί.

Το νομικό καθεστώς της Κρήτης απασχόλησε και τον Ersin Gülsöy σε μια μάλλον τεχνική ανακοίνωση με τίτλο *“The legal and economic situation of the reaya of Crete under Ottoman rule, 1645-1670”*. Ο Gülsöy έκανε λεπτομερή παρουσίαση του γαιοκτητικού και φορολογικού καθεστώτος που εφαρμόστηκε στο νησί τις πρώτες δεκαετίες της οθωμανικής κατάκτησης, με ιδιαίτερη αναφορά στους φόρους επί της αγροτικής παραγωγής. Η ανακοίνωση κατέστησε σαφές ότι αρχικά το οθωμανικό κεντρικό κράτος διαχειρίστηκε την Κρήτη στο πλαίσιο του «κλασικού» τιμαριωτικού συστήματος, για να το εγκαταλείψει εντελώς μετά την κατάκτηση του Χάνδακα.

Η γαιοκτησία και η φορολογία ήταν στο επίκεντρο τριών ακόμα ανακοινώσεων. Ο Simon Price, από τους πρωτεργάτες του διεπιστημονικού προγράμματος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης *“The Sphakia Survey”*, παρουσίασε τα αποτελέσματα της έρευνας για την περιοχή των Σφακίων με βάση τα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα (*“Sphakia in Ottoman census records”*). Τα Σφακιά κατακτήθηκαν οριστικά το 1648 και ακολούθησε απογραφή των κατοίκων και των φορολογικών προσόδων· σχεδόν όλα τα χωριά της περιοχής εντάχθηκαν στο βακούφι του Ντελή Χουσεϊν πασά. Ο Price παρουσίασε τα στοιχεία των απογραφικών καταστάσεων δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις αγροτικές καλλιέργειες, και τόνισε τη χρησιμότητα του προγράμματος για τα Σφακιά (καθώς και άλλων αντίστοιχων προγραμμάτων) για την ιστο-

ρική έρευνα. Η πλούσια σε στοιχεία ανακοίνωση του Price έδειξε επίσης πώς τα απογραφικά κατάστιχα συνέχισαν να αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την οθωμανική γραφειοκρατία ακόμα και μετά την εγκατάλειψη του τιμαριωτικού συστήματος.

Η Nükhet Adıyeke, στην ανακοίνωσή της με τίτλο *“Sale of mukataas as malikâne in Crete in the 18th c.: the case of Rethymno”*, ανέλυσε με λεπτομέρειες τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε το σύστημα των διά βίου εκμισθώσεων φορολογικών προσόδων (μαλικιανέ) στο Ρέθυμνο. Οι εκμισθώσεις, οι οποίες ξεκίνησαν το 1719, γίνονταν σε δύο φάσεις, με δημοπρασίες πρώτα στην Κωνσταντινούπολη και μετά στην επαρχία. Η Adıyeke τόνισε ότι με την εφαρμογή του συστήματος μαλικιανέ το κέντρο προσδοκούσε αφενός σταθερότερη ροή εισοδημάτων και αφετέρου την αποκατάσταση της ηρεμίας στην ύπαιθρο, καθώς είχαν πολλαπλασιαστεί τα παράπονα για κατάχρηση εξουσίας από τους φορομισθωτές. Είναι όμως αμφίβολο κατά πόσο πέτυχε το εγχείρημα, αφού οι εντάσεις συνεχίστηκαν: οι μισθωτές μαλικιανέδων αρνούσαν να καταβάλουν τους επιπλέον φόρους που κατά καιρούς ζητούσε το κράτος, οι χωρικοί συνέχισαν να διαμαρτύρονται κατά των μισθωτών, αλλά και οι τελευταίοι αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην επιβολή των δικαιωμάτων τους, καθώς έβρισκαν αντιμέτωπες τις τοπικές αρχές, οι οποίες είχαν τις δικές τους προτεραιότητες.

Η Ελισάβετ Ζαχαριάδου εξερεύνησε μια άλλη όψη της γαιοκτησίας στην Κρήτη, την ακίνητη περιουσία που δημιουργήσαν υψηλοί οθωμανοί αξιωματούχοι μετά την κατάκτηση (*“Victory and land property”*). Η Ζαχαριάδου αναφέρθηκε αναλυτικά στην περίπτωση του μεγάλου βεζίρη Φάζιλ Αχμέτ πασά Κιοπρουλού, ο οποίος έγινε κύριος μιας τεράστιας έκτασης στην ενδοχώρα του Χάνδακα, καθώς και στην περίπτωση του Ανκεμπούτ Αχμέτ αγά, αρχιστρατήγου των οθωμανικών δυνάμεων και πρώτου διοικητή του νησιού μετά την κατάκτηση του Χάνδακα, ο οποίος ενεπλάκη ενεργά στην αγορά αγροτικών ακινήτων και στις εκμισθώσεις φόρων. Η χορήγηση γαιών στα μέλη της στρατιωτικής ελίτ μετά από μια κατάκτηση ήταν παλαιά πρακτική. Το καινούριο στην περίπτωση της Κρήτης είναι ότι οι γαίες αυτές στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν μετατράπηκαν σε βακούφια, αλλά πωλήθηκαν σε τρίτους. Η ανακοίνωση της Ζαχαριάδου έκανε φανερό το εύρος αυτής της δραστηριότητας και τον πλούτο που απέφερε στους ιδιοκτήτες της γης, φωτίζοντας έτσι την τόσο χαρακτηριστική για τον ύστερο 17ο και τον 18ο αιώνα εμπλοκή της οθωμανικής άρχουσας ελίτ στη γαιοκτησία, τις εκμισθώσεις φόρων και γενικά την οικονομική ζωή.

Ένα άλλο θέμα που απασχόλησε αρκετές ανακοινώσεις, κατά τα άλλα πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, ήταν η σχέση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια. Η Rossitsa Gradeva, στην ανακοίνωσή της με τίτλο *“The conquest of Crete and the religious atmosphere in the Ottoman Empire in the second half of the 17th c.”*, αναφέρθηκε στην επίδραση που είχε ο πόλεμος και η κατάκτηση της Κρήτης στις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο οθωμανοβενετικός πόλεμος για την Κρήτη, όπως και αργότερα ο πόλεμος με τον Ιερό Συνασπισμό (1684-99), είχαν σημαντικές επιπτώσεις, συχνά αρνητικές, στις διακοινοτικές σχέσεις εντός των τοπικών κοινωνιών αλλά και στον τρόπο αντιμετώπισης των χριστιανών από το οθωμανικό κράτος. Η Gradeva έδειξε ότι οι αλλαγές που επήλθαν δεν οδήγησαν αναγκαστικά στη χειροτέρευση της θέσης των χριστιανών

ή σε εντάσεις με τους μουσουλμάνους· αντίθετα, σε ορισμένα ζητήματα η κατάσταση για τους χριστιανούς βελτιώθηκε. Μια όψη αυτής της μεταβολής ήταν η αναπροσαρμογή του φορολογικού βάρους, ώστε να ανακουφιστούν οι χριστιανοί φορολογούμενοι, καθώς και η χορήγηση αδειών για την ανακαίνιση εκκλησιών και μοναστηριών. Αποτέλεσμα ήταν να κατακλυστεί το κέντρο από αιτήσεις για τέτοιες άδειες. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον, κατά τη Gradeva, είναι ότι η Κρήτη απουσιάζει από αυτή την προσπάθεια, με εξαίρεση τη Μονή Αρκαδίου, η οποία πέτυχε μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα να πάρει άδεια για ανακαίνιση και επέκταση των εγκαταστάσεών της.

Η Suraiya Faroqhi αναφέρθηκε στον τρόπο με τον οποίο το οθωμανικό κεντρικό κράτος προσπάθησε να αναδιοργανώσει την επαρχία της Κρήτης μετά το 1720 (*“Crete after fifty years of Ottoman control: the reorganisation of the province under the auspices of Damad Ibrahim Pasha”*). Σύμφωνα με τη Faroqhi, πενήντα χρόνια μετά από την οριστική κατάκτηση του νησιού η Κωνσταντινούπολη έβλεπε την κατάσταση στην Κρήτη με αρκετή επιφύλαξη· οι προσδοκίες για μεγάλα φορολογικά εισοδήματα είχαν διαψευσθεί και η Κρήτη είχε αποδειχθεί δύσκολη και ανασφαλής επαρχία. Η Faroqhi ανέλυσε τις επιλογές και τα μέτρα που πάρθηκαν για το νησί μέσα από το πρίσμα της γενικότερης προσπάθειας του κεντρικού κράτους για ανασυγκρότηση, πράγμα που αποτελούσε προτεραιότητα μετά τους συνεχείς πολέμους των προηγούμενων δεκαετιών. Η περίπτωση της Κρήτης φωτίζει την προσπάθεια του κέντρου να ελέγξει τις στρατιωτικές δυνάμεις των επαρχιών, να περικόψει τις δαπάνες, να αυξήσει τα φορολογικά έσοδα. Πρόκειται για μια προσπάθεια που, κατά τη Faroqhi, οδήγησε από τη μια στη διόγκωση της κεντρικής γραφειοκρατίας, ενώ από την άλλη ώθησε στη στενή σύμπραξη των επαρχιακών προυχόντων με το κέντρο με στόχο την αναζήτηση πρακτικών λύσεων.

Στο ζήτημα της σύνδεσης του αυτοκρατορικού κέντρου με τις επαρχίες, αλλά από διαφορετική σκοπιά, αναφέρθηκε και η Tülay Artan. Η ανακοίνωσή της, με τίτλο *“Revenues and royalty: inscribing the dynasty into Cretan space”*, αφορούσε την οικογένεια των Τουχφέζαντε που, σύμφωνα με την παράδοση, έλκει την καταγωγή της από κάποιον Αλή Αγάκη έναν –πιθανώς εξισλαμισμένο– πειρατή από την Κρήτη (η οικογένεια εξακολουθεί να υπάρχει). Οι Τουχφέζαντε ήταν πλούσιοι γαιοκτήμονες και προύχοντες του 18ου και 19ου στην περιοχή της Datça (Ντάτσα, χερσόνησος Κνίδου). Ο τρόπος ζωής τους χαρακτηριζόταν από μεγάλη πολυτέλεια· πρότυπό τους ήταν η αυλή και οι αρχοντικές οικογένειες της πρωτεύουσας. Επιπλέον, οι Τουχφέζαντε συνδέονταν συστηματικά με το αυτοκρατορικό κέντρο μέσα από τις συζύγους τους, καθώς παντρεύονταν με γυναίκες που είχαν ανατραφεί στο παλάτι και προσφέρονταν ως δώρο από τον σουλτάνο. Η ανακοίνωση της Artan, πέρα από το εντυπωσιακό πορτραίτο μιας αρχοντικής οικογένειας σε μια απομονωμένη γωνιά της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έθεσε γόνιμα ερωτήματα γύρω από το πώς γινόταν ορατό το αυτοκρατορικό κέντρο στις επαρχίες και με ποιους τρόπους ενισχυόταν η σχέση ανάμεσα στον σουλτάνο και τους επαρχιακούς προύχοντες.

Ο Dror Ze’evi μίλησε για την εικόνα του σουλτάνου Σουλεϊμάν και γενικότερα της οθωμανικής δυναστείας στο έργο του εβραίου ραββίνου του 16ου αι. Ελιγιάχου Καψάλη από την Κρήτη (*“How magnificent was Süleyman? A view from the margins:*

Rabbi Eliyahu Kapsali of Crete and his Seder Eliyahu Zuta”). Ο Ελιγιάχου Καψάλης, ο οποίος πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Κρήτη, ανήκε σε μια από τις γνωστότερες και ισχυρότερες ρωμανιώτικες οικογένειες της Κωνσταντινούπολης, σε άμεση επαφή με την οθωμανική αυλή. Όπως τόνισε ο Ze’evi, το ιστορικό του έργο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν οι Εβραίοι –ή έστω ένα μέρος τους– την οθωμανική δυναστεία και τον ιστορικό της ρόλο. Ο Καψάλης, όπως προκύπτει από την ανάλυση του έργου του, αποδίδει στη δράση των οθωμανών σουλτάνων μεσσιανικές διαστάσεις. Αν και δεν διστάζει να ασκήσει κριτική σε μεμονωμένους σουλτάνους, αναγνωρίζει στην οθωμανική δυναστεία τον μεσσία της ιουδαϊκής παράδοσης, ο οποίος θα λυτρώσει τους Εβραίους. Ο Ze’evi ανέλυσε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Καψάλης το ρόλο των οθωμανών σουλτάνων στο πλαίσιο της ιουδαϊκής παράδοσης και τόνισε τη σημασία αυτού του είδους της πρόσληψης για την κατασκευή της εικόνας του Σουλεϊμάν ως σοφού και δίκαιου σουλτάνου, καθώς και για τη διάδοσή της ανάμεσα στους κατοίκους των οθωμανικών και βενετικών περιοχών.

Οι περισσότερες ανακοινώσεις εξερεύνησαν όψεις της κοινωνικής ιστορίας της οθωμανικής Κρήτης, και μάλιστα κατά τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας. Η Ευγενία Κερμελή μίλησε για το παράνομο εμπόριο παιδιών στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης (*“In pursuit of justice: non-Muslims in the court of Rethymno”*). Όπως ανέφερε η Κερμελή, σε μια σειρά ιδιότυπων ιεροδικαστικών εγγράφων από το Ρέθυμνο εμφανίζονται παιδιά σε ρόλο «αντικειμένου», «εμπορεύματος». Τα παιδιά αυτά εμφανίζονται να δίνονται ως ενέχυρα για δάνεια ή να υιοθετούνται σε αντάλλαγμα για την πληρωμή χρεών· σε μία περίπτωση μάλιστα γίνεται σαφής λόγος για πώληση του παιδιού. Καθώς οι δικαιοπραξίες αυτές αντίκεινται στον ισλαμικό νόμο, χρησιμοποιήθηκαν νομικά τεχνάσματα για να έχουν νομική ισχύ. Τελικά, οι πρακτικές αυτές απαγορεύτηκαν με σουλτανικό διάταγμα και φετβά του 1659 προς τον καδή του Ρεθύμνου. Η Κερμελή έθεσε την ερώτηση πώς προέκυψαν αυτού του είδους οι δικαιοπραξίες στο Ρέθυμνο, μια που δεν αποτελούν συνήθη ιεροδικαστική πρακτική. Η υπόθεση που έκανε είναι ότι πρόκειται πιθανώς για τη συνέχιση κάποιας ντόπιας παράδοσης, η οποία εγκαταλείφθηκε –τουλάχιστον επίσημα– μετά το διάταγμα του 1659. Η υπόθεση αυτή δεν είναι καθόλου αβάσιμη, αφού γνωρίζουμε και από άλλες περιοχές ότι το ιεροδικείο συχνά ακολουθούσε το τοπικό εθιμικό δίκαιο, καλύπτοντάς το με τον μανδύα του ισλαμικού νόμου μέσω νομικών τεχνασμάτων.

Ο Ηλίας Κολοβός έκανε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανακοίνωση για την Ιναντίγιε, το φρούριο που έχτισαν οι Οθωμανοί έξω από τον Χάνδακα και που στέγαζε την οθωμανική δύναμη κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης πολιορκίας (*“A town for the besiegers: the Ottoman Candia outside Candia, 1650-1669”*). Το φρούριο αυτό εξελίχθηκε σε πραγματική πόλη, έναν οθωμανικό Χάνδακα δίπλα στον βενετικό, με τη δική του πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή στα δεκαπέντε περίπου χρόνια ύπαρξής του, τα οποία περιλάμβαναν μεγάλες περιόδους ειρήνης. Η κοινωνία της Ιναντίγιε, όπως τονίστηκε στην ανακοίνωση, αποτέλεσε εν πολλοίς το πρότυπο του οθωμανικού Χάνδακα. Ο Κολοβός ανέλυσε την πολυπλοκότητα και τη δυναμική αυτής της κοινωνίας, που συγκροτήθηκε συμβιωτικά με την αγροτική ενδοχώρα (σε

έναν βαθμό και με τον βενετικό Χάνδακα), και στην οποία δεν συμμετείχαν μόνο μουσουλμάνοι αλλά και χριστιανοί. Η ανακοίνωση ανέδειξε τη δυναμική και τις εντάσεις στο εσωτερικό της οθωμανικής δύναμης, καθώς και τη σύγκρουση ανάμεσα στις προτεραιότητες των στρατιωτών από τη μια και των επικεφαλής του στρατεύματος από την άλλη, οι οποίες συχνά οδηγούσαν σε εξεγέρσεις. Η εύστοχη ανάλυση του Κολοβού έδειξε επίσης με ποιους τρόπους το φρούριο μετατράπηκε σε πόλη και ποιοι μηχανισμοί εξασφάλισαν μια λειτουργούσα κοινωνία εν μέσω της οθωμανικής πολεμικής προσπάθειας, με κομβικό τον ρόλο του ιεροδικείου ως εγγυητή της δικαιοσύνης και μεσολαβητή ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς.

Πολύ ενδιαφέρουσα ήταν και η ανακοίνωση του Μαρίνου Σαρηγιάννη, ο οποίος ασχολήθηκε με την εξέγερση των στρατιωτών που υπηρετούσαν στο φρούριο του Χάνδακα το 1762 ("Rebellious Janissaries: a mutiny in Kandiye, 1762"). Οι εξεγέρσεις στρατιωτών ως μέσο πίεσης για την προώθηση κάθε είδους αιτημάτων, ιδίως για την πληρωμή μισθών και τη μετάθεση σε άλλη περιοχή, είναι γνωστό φαινόμενο του 18ου αιώνα. Η διεισδυτική ανάλυση του Σαρηγιάννη κατέδειξε τις δυνατότητες και τα όρια αυτής της πρακτικής, καθώς και την πολυπλοκότητα των σχέσεων ανάμεσα στους εξεγερμένους στρατιώτες, την τοπική κοινωνία, τις επαρχιακές αρχές και το αυτοκρατορικό κέντρο. Αναλύοντας την εξέγερση του 1762, ο Σαρηγιάννης έδειξε ότι, ενώ στο τοπικό επίπεδο προτεραιότητα ήταν η αποκατάσταση της τάξης και η συμβιβαστική επίλυση του προβλήματος, οι κεντρικές αρχές επιδίωξαν την τιμωρία των εξεγερμένων στρατιωτών. Έτσι, παρά την υποστήριξη των ντόπιων προκρίτων και των επαρχιακών αρχών, η εξέγερση οδηγήθηκε σε αποτυχία και οι αρχηγοί καταδικάστηκαν σε θάνατο.

Ο Nuri Adiyekke αναφέρθηκε στο ζήτημα των μαζικών εξισλαμισμών στην Κρήτη, εστιάζοντας στις συχνές νομικές επιπλοκές που προέκυπταν ("Multi-dimensional complications of conversion to Islam in Ottoman Crete"). Ο Adiyekke παρουσίασε έξι περιπτώσεις επιπλοκών, τις οποίες καλούνταν να αντιμετωπίσει το οθωμανικό ιεροδικείο: α) την προσπάθεια ορισμένων νέων μουσουλμάνων να εξισλαμίσουν στενούς τους συγγενείς, β) την ανανέωση ή διάλυση υπάρχοντων γάμων μετά τον εξισλαμισμό του ενός συζύγου, γ) τον αναπροσδιορισμό των φορολογικών υποχρεώσεων των νέων μουσουλμάνων, δ) κληρονομικά ζητήματα στα οποία εμπλέκονταν εξισλαμισμένοι, ε) τον εντοπισμό των ορφανών παιδιών μουσουλμάνων που ανατρέφονταν από τους χριστιανούς συγγενείς τους, και στ) διάφορα καθημερινά ζητήματα, όπως π.χ. η περιτομή των νέων μουσουλμάνων. Αν και η ίδια η ανακοίνωση δεν ήταν καθόλου στοχαστική, τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν κατέδειξαν την πολυπλοκότητα του φαινομένου του εξισλαμισμού, τις διαφορετικές επιδιώξεις των υποκειμένων, καθώς και τη διάσταση ανάμεσα στις προσδοκίες των εξισλαμισμένων και την αντιμετώπισή τους από τις οθωμανικές αρχές.

Η Πηνελόπη Στάθη, στην ανακοίνωσή της με τίτλο "Was Crete at the crossroads of the pilgrimage route?", μίλησε για τα προσκυνηματικά ταξίδια χριστιανών και μουσουλμάνων στη Μέση Ανατολή και τη μάλλον έκκεντρη θέση της Κρήτης στους δρόμους των προσκυνημάτων. Η Στάθη έκανε μια πολύ ωραία επισκόπηση του ζητήματος, παρουσιάζοντας την οργάνωση και τους τρόπους των ταξιδιών, τους προορισμούς και τους σταθμούς των καραβανιών, καθώς και τις περιπέτειες των ταξιδιωτών

και τις στρατηγικές που ανέπτυσαν για να εξασφαλίσουν ένα ασφαλές ταξίδι.

Οι Alexandre Popovic και Nathalie Clayer μίλησαν για τα σουφικά δίκτυα στο νησί ("Sufi networks in Ottoman Crete"). Όπως αναφέρθηκε στην ανακοίνωση, στην Κρήτη εγκαταστάθηκαν σουφικά τάγματα από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης. Πιο έντονη φαίνεται ότι ήταν η παρουσία των τζελβετήδων, χαλβετήδων και καντιρήδων, αλλά από τις αρχές του 19ου αιώνα άρχισε να επεκτείνεται σημαντικά το δίκτυο των *μπεκτασήδων*. Πέρα από τις πολύ ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τη δράση των ταγμάτων και την τύχη των κτιρίων που στεγάζαν τις δραστηριότητές τους, οι Popovic και Clayer, γνωστοί για τη μακρόχρονη ενασχόλησή τους με τα σουφικά τάγματα στον οθωμανικό χώρο, έθεσαν ορισμένες καίριες παραμέτρους για τη μελέτη του φαινομένου: α) τη σημασία των υπερτοπικών δικτύων που συγκροτούνται με τη μετακίνηση *μπαμπάδων* αλλά και απλών δερβίσηδων, β) την ταχύτατη διάδοση του μπεκτασισμού τον 19ο αιώνα και μάλιστα μετά την επίσημη διάλυση του τάγματος, γ) τη στενή σχέση μπεκτασήδων και καντιρήδων, και δ) την περίπλοκη και όχι μονοδιάστατη σχέση μεταξύ ορθοδοξίας και ετεροδοξίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο Αντώνης Αναστασόπουλος, στην ανακοίνωσή του με τίτλο "The Ottoman tombstones of Rethymno", παρουσίασε τα συμπεράσματα του ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών για τις οθωμανικές επιτύμβιες στήλες του Ρεθύμνου. Όπως τόνισε ο Αναστασόπουλος, το Ρέθυμνο κατακτήθηκε το 1646 και έκτοτε ήταν κατά βάση μουσουλμανική πόλη· το 1924, λίγο πριν αναχωρήσουν οι τελευταίοι μουσουλμάνοι κάτοικοι, ο πληθυσμός της ήταν κατά τα τρία τέταρτα μουσουλμανικός. Παρόλα αυτά έχουν σωθεί ελάχιστες επιτύμβιες στήλες, ενώ κάθε ίχνος του οθωμανικού νεκροταφείου έχει εξαφανιστεί. Στο πλαίσιο του προγράμματος καταλογογραφήθηκαν και μελετήθηκαν όλες οι σωζόμενες επιτύμβιες στήλες, ακέραιες και μη. Στην ανακοίνωσή του ο Αναστασόπουλος παρουσίασε τους κύριους τύπους επιτυμβίων στηλών που απαντώνται στο Ρέθυμνο, αναφέρθηκε στη διακόσμηση και τις επιγραφές τους, και συζήτησε διεξοδικά τις δυνατότητες και τους περιορισμούς τους ως ιστορικών πηγών. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ήταν η ανάλυση και τα ερωτήματα που τέθηκαν σχετικά με τη διαδικασία κατασκευής των επιτυμβίων στηλών, καθώς η μελέτη των διακοσμητικών μοτίβων και των επιγραφών έδειξε πολύ έντονη ομοιότητα με εκείνες της Κωνσταντινούπολης.

Τέλος, τρεις ανακοινώσεις αφορούσαν τις οθωμανικές πηγές για την Κρήτη και την ανατολική Μεσόγειο. Ο György Hazai, στην ανακοίνωσή του με τίτλο "À propos de la recherche des chroniques ottomanes et le cas des sources concernant l'histoire de la Méditerranée de l'Est", τόνισε τους περιορισμούς που επιβάλλει στην ιστορική έρευνα η έλλειψη καταλόγων για τα οθωμανικά χειρόγραφα που βρίσκονται διασκορπισμένα σε βιβλιοθήκες και συλλογές. Όπως τόνισε ο Hazai, υπάρχουν εκατοντάδες χειρόγραφα που παραμένουν άγνωστα στους ερευνητές· ανάμεσά τους βρίσκονται μείζονα έργα της οθωμανικής ιστοριογραφίας, χρονικά κάθε είδους, αλλά και απομνημονεύματα, ποιητικές συλλογές, καθώς και επιστολές. Η Svetlana Ivanova παρουσίασε τα έγγραφα που αφορούν την κρητική ιστορία ή σχετίζονται με την Κρήτη και τα οποία βρίσκονται στην οθωμανική συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σόφιας ("Ottoman documents on Cretan

history at the Oriental Department of the National Library in Sofia"). Τέλος, ο Miklòs Föti παρουσίασε το πρόγραμμα μεταγραφής και μετάφρασης των ιεροδικαστικών κωδίκων του Χάνδακα που εκπονείται από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών σε συνεργασία με την Ουγγρική Ακαδημία Επιστημών ("The project of the *Seriye sicilleri* of Kandiye: my experiences"). Στο πλαίσιο του προγράμματος έχει δημιουργηθεί μια μεγάλη βάση εγγράφων που έχουν ψηφιοποιηθεί και μεταγραφεί στο λατινικό αλφάβητο, και έχει εκδοθεί ένας κώδικας (Ελένη Καραντζίκου – Πηνελόπη Φωτεινού, *Ιεροδικείο Ηρακλείου: Τρίτος Κώδικας (1669-1673 και 1750-1767)*, επιμέλεια Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2003).

Το συμπόσιο έκλεισε με τη Molly Greene, η οποία ανακεφαλαίωσε τα κύρια θέματα που συζητήθηκαν. Η θεώρηση της Greene είχε ως άξονα τον βαθμό στον οποίο η ιστορική εμπειρία της Κρήτης παρουσιάζει αποκλίσεις ή συμβαδίζει με τις γενικότερες εξελίξεις στην οθωμανική επικράτεια. Η Greene αναφέρθηκε επίσης στην παρουσία μιας ισχυρής κρητικής κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη ήδη πριν την οθωμανική κατάκτηση και τόνισε τη σημασία που είχε για τη σύνδεση της Κρήτης με τον οθωμανικό αλλά και τον ευρύτερο μεσογειακό χώρο η ύπαρξη ενός δικτύου κρητικών εμπορών και ναυτικών σε όλη τη Μεσόγειο.

Όπως συμβαίνει συχνά σε επιστημονικές συναντήσεις, οι ανακοινώσεις ήταν άνισες ως προς την ποιότητα και το βάθος της ανάλυσης, αν και όλες παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τον ειδικευμένο ακροατή. Εξίσου ενδιαφέρουσα ήταν η συζήτηση μετά από κάθε ανακοίνωση, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις ανέδειξε πτυχές που είχαν παραμεληθεί και βοήθησε στον αναπροσδιορισμό των ερωτημάτων. Μικρότερη ήταν η επιτυχία του συμποσίου ως προς την προώθηση της έρευνας για την οθωμανική Κρήτη και την ανατολική Μεσόγειο. Παρά τις προθέσεις και τις προσπάθειες των διοργανωτών, λίγες ανακοινώσεις έδωσαν πράγματι νέο βάθος στην ήδη διαμορφωμένη εικόνα και ακόμα λιγότερες επιδίωξαν τον αναστοχασμό γύρω από ευρύτερα ζητήματα οθωμανικής ιστορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, αν και το ένα τρίτο περίπου των ανακοινώσεων αφορούσαν ζητήματα τα οποία είχαν απασχολήσει ιδιαίτερα τη Molly Greene στο βιβλίο της για την πρώιμη οθωμανική Κρήτη και βρίσκονται στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας της, δεν υπήρξε ουσιαστική αντιπαράθεση ούτε με τα ερωτήματα που έθεσε η Greene ούτε με τις υποθέσεις που πρόβαλε και τις ερμηνείες που υποστήριξε. Υπ' αυτή την έννοια, ενώ παρουσιάστηκαν πολλά και ενδιαφέροντα καινούρια στοιχεία για την οθωμανική Κρήτη, δεν προστέθηκε τίποτα ουσιαστικό στην εικόνα που έχει ήδη δώσει η Greene ούτε τέθηκε σε αμφισβήτηση το ερμηνευτικό σχήμα που έχει προτείνει.

Από την άλλη μεριά, κάποιες ανακοινώσεις, που ξεχώρισαν τόσο για την πρωτότυπη προσέγγισή τους όσο και για τη διεξοδική τους ανάλυση, ήταν ουσιαστικές συμβολές στην έρευνα και συζήτησαν με γόνιμο τρόπο καίρια ερωτήματα της οθωμανικής κοινωνικής ιστορίας. Αξίζει να σημειωθεί η πολύ καλή παρουσία του Ηλία Κολοβού και του Μαρίνου Σαρηγιάννη, δύο νέων ιστορικών που, μαζί με τον Αντώνη Αναστασόπουλο, διδάσκουν στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και συνεργάζονται στα προγράμματα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών. Οι ανακοινώσεις τους ήταν από τις καλύτερες του συμποσίου και ενίσχυσαν την εικόνα του Ινστιτούτου ως κέντρο έρευνας της οθωμανικής ιστορίας με διεθνή ακτινοβολία. Πυλώνας αυτής της εικόνας είναι

αναμφίβολα τα συμπόσια της σειράς *Αλκυονίδες Ημέρες στην Κρήτη*· όχι μόνο επειδή κάνουν ορατή την παρουσία και τη δραστηριότητα του Ινστιτούτου, αλλά κυρίως επειδή έχουν πετύχει κάτι αρκετά σπάνιο: να δημιουργήσουν έναν ζωντανό χώρο συζήτησης, ενημέρωσης και ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα στους συμμετέχοντες. Ως προς αυτό, το συμπόσιο *Κρήτη και Ανατολική Μεσόγειος, 1645-1840* ήταν από τα πιο επιτυχημένα της σειράς και αξίζουν θερμά συγχαρητήρια στους διοργανωτές.

Το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών ιδρύθηκε το 1985 και είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας που εδρεύει στο Ηράκλειο. Στη σειρά *Αλκυονίδες Ημέρες στην Κρήτη* έχουν γίνει στο παρελθόν τα εξής συμπόσια: *The Ottoman Emirate, 1300-1389* (1991), *The Via Egnatia und Ottoman Rule, 1380-1699* (1994), *Natural Disasters in the Ottoman Empire* (1997), *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain* (2000), και *Provincial Elites in the Ottoman Empire* (2003). Τα πρακτικά έχουν εκδοθεί από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Τα πρακτικά του φετινού συμποσίου (*Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*) αναμένεται να εκδοθούν το 2006. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. http://www.ims.forth.gr/ims/turkish_studies/turkish_index-gr.html.

